

Stjepan MATKOVIĆ*

MILAN ĆURČIN, JUŽNOSLAVENSKO PITANJE U PRVO-
ME SVJETSKOM RATU I RASPRAVE O SARAJEVSKOM
ATENTATU

ABSTRACT: *The author deals with the biography of a well-known publicists Milan Ćurčin and his wide activities during the First World War, when he was in charge of organizing and spreading wartime propaganda through the Serbian legation in London.*

KEY WORDS: *First World War, South Slav Question, Nationalism, Yugoslavism, Serbo-Croatism, Sarajevo Assassination*

Među onima koji su se sustavno bavili južnoslavenskim pitanjem i aktivno se uključili u pokušaje njegova odgonetavanja na raznim područjima bio je i Milan Ćurčin (Pančevo, 1880. – Zagreb, 1960.), istaknuti književni kritičar i publicist. Ćurčin je maturirao na novosadskoj gimnaziji, a zatim je doktorirao na Bečkom sveučilištu na tezi o srpskim narodnim pjesmama u njemačkoj književnosti. Zaposlio se zatim u Beogradu, gdje je bio docent na tamošnjem Filozofskom fakultetu i predavao predmet o njemačkoj književnosti. Od rana je surađivao s pojedinim novinama koje su izlazile u pojedinim zemljama Monarhije i zastupala više-manja liberalna načela u brojnim društvenim pitanjima. Tako je slao svoje prikaze, uglavnom o književnim i drugim umjetničkim djelima, zagrebačkom *Srbobranu*, naprednjačkom *Pokretu*, sarajevskom *Pregledu* i *Ljubljanskom Zvonu*. Odraze njegova ideološkog formatiranja uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata možemo promatrati u *Almanahu hrvatskih i srpskih pesnika i pripovedača* (Beograd-Zagreb 1910.) *Srpskohrvatskom almanahu za godinu 1911.* (Beograd-Zagreb, tiskanom u beogradskoj državnoj štampariji 1911.) koji je s uspjehom uredio jer mu je u toj ediciji uspjelo okupiti radove eminentnih intelektualaca, poglavito onih

* Hrvatski institut za povijest.

mlađe generacije posvećenih književnosti, ali i okupljenih oko ideje narodnog jedinstva Srba i Hrvata. Među njima su svoje književne priloge objavili zvučni autori poput Milana Begovića, Ive Ćipika, Dragutina Domjanića, Jovana Dučića, Mihovila Nikolića, Milana M. Rakića, Augustina Ujevića, Vladimira Nazora, Alekse Šantića, Bogdana Popovića i mnoga druga imena koja su svjedočila o uredničkoj sposobnosti okupljanja oko ideje kulturnog jedinstva svih južnoslavenskih naroda koja će ostati stalno prisutna u Ćurčinovoj karijeri. U uvodniku *Almanahu* očitovana je zadaća promicanja ideje narodnog jedinstva i težnja da se tiskaju radovi prema ravnopravnoj zastupljenosti. Time je označen oslonac na nešto ranije osnovani pokret hrvatsko-srpske ujedinjene omladine pod vodstvom, tada još studenata, Ivana Lorkovića i Svetozara Pribičevića koji su se pri kraju 19. stoljeća zauzeli za poziciju narodnog jedinstva, držeći je pogodnom formulom za prevladavanje tradicionalnih pogleda u političkom i kulturnom životu. Sa sazrijevanjem tih dvaju političkih prvaka pojavile su se i trzavice u međusobnih odnosima, što je naročito dolazilo do izražaja u sklopu vođenja Hrvatsko-srpske koalicije čiji je položaj ovisio o taktici prema nositeljima dualističkih vlasti, tako da su zagovornici načela narodnog jedinstva nastojali spriječiti razlaz između hrvatskih i srpskih predstavnika. U tome su sve izraženiju ulogu imali upravo sve brojniji intelektualci.¹ Ćurčin je pri tome bio uvjeren da je velik odaziv pozvanih prigodom sastavljanja *Almanaha* bio najbolji pokazatelj uspjeha njegova poduhvata, a napose je bio ponosan na činjenicu da je i doajen slavistike, bečki akademik Vatroslav Jagić inzistirao da se njegovo osobno pismo objavi na ćirilici što je trebao biti znak napora za potpunijim međusobnim upoznavanjem i prihvaćanjem pisma onog drugog naroda na ravnopravnim osnovama.² Balkanski ratovi, Sarajevski atentat i izbijanje Prvoga svjetskog rata otvorili su nove perspektive za predstavljače južnoslavenskog pitanja jer je postalo jasno da samo dramatični sukobi mogu donijeti korijenite promjene.

Nakon što su Centralne sile zauzele Srbiju, Ćurčin je prešao u inozemstvo. Utočište je pronašao u Velikoj Britaniji i tamo radio u sklopu srpskog poslanstva, gdje je bio zadužen za njegovu propagandnu djelatnost. Posao mu je olakšalo dobro poznavanje engleskog jezika i administrativno iskustvo. Najvažnije promidžbene aktivnosti je obavljao, dok je srpski poslanik u Londonu bio Jovan M. Jovanović koji je 1916. naslijedio na toj dužnosti

¹ Prema Srđanu Budisavljeviću Ćurčinovo uređivanje *Almanaha* dovelo je do „jače saradnje hrvatskih i srpskih književnika“, a ti su književnici dali „svoj doprinos ostvarenju jugoslovenskih narodnih ideala“. S. Budisavljević, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958., str. 96 i 99.

² Vidjeti Ćurčinov uvodnik u *Srpskohrvatskom almanahu*, Beograd, 1911. Uvodnik nije paginiran. Kad je poslije rata Ćurčin u Zagrebu počeo tiskati Novu Evropu ona se prema programatskom nacrtu trebala tiskati ćirilicom za ćirilske krajeve, a latinicom za latinske krajeve.

svog prethodnika Matu Boškovića i pokazao veće sklonosti prema južnoslavenskom pitanju. Za razliku od Boškovića uspijevalo je Jovanoviću uspostaviti bolje odnose s Jugoslavenskim odborom i približiti ga formulacijama srpske vlade o jugoslavenskom programu.³ A tu preobrazbu Jovanović je provodio u nepovoljnim okolnostima jer je „Srbija [bila] u engleskom javnom mnenju rđavo zapisana“, što se očitovalo u težnjama službenog Londona da se pridobije Bugarska na njegovu stranu i održi Austro-Ugarska na europskoj karti.⁴ Prema nekim svjedocima upravo je Ćurčinova sposobnost pomogla jačanju uloge srpskog poslanstva u Londonu i njegovim agitacijskim kampanjama u privlačenju britanske pozornosti, osobito kroz rad Serbian Relief Funda (Srpski potporni fond) i uz pomoć pripadnica Scottish Women's Hospitala koje su pridonijele propagiranju jugoslavenske ideje i konačnoj odluci da se prihvati propast Habsburške Monarhije.⁵

Ćurčinov službeni položaj neminovno ga je vodio prema promišljanju političkih rješenja koja su trebala uslijediti s okončanjem svjetskog sukoba, a njegove su pretenzije bile već izgrađene prije rata u sklopu djelovanja jugoslavenske nacionalističke omladine. U tom je smislu izravno komunicirao i s vodećim predstavnicima emigrantskog Jugoslavenskog odbora oko kojeg se na početku rata okupio određeni broj južnoslavenskih političara iz Austro-Ugarske u nadi da će ishod rata ići u prilog Antante i time otvoriti mogućnost autonomnog rješavanja sudbine naroda koje su zastupali mimo okvira Habsburške Monarhije.⁶ S krajem rata Ćurčin je ponovo u inozemstvu sudjelovao u lansiranju pokušaja stvaranja jedne općejugoslavenske skupine koja bi pomogla u prevladavanju tradicionalnih razlika i jačanju nacionalno-integralističkih stajališta na zasadima jugoslavenske ideologije. Riječ je o Jugoslavenskoj demokratskoj ligi koja nije imala uspjehe, ali je bila znakovit slučaj jer je pokazala da se Ćurčin tada priklonio članovima Jugoslavenskog odbora i srpske opozicije koji su bili uključeni u nastojanja oko osnivanja Lige.⁷ Ćurčin se nakon svršetka rata i okončanja njegove diplomatske službe u Londonu vratio u domovinu, a novo boravište bilo mu je od 1920. u Zagrebu, gdje je pokrenuo renomiranu reviju *Nova Evropa* koja je uz okupljanje kreme inteligencije iz različitih dijelova nove države redovito izlazila sve do

³ O sukobima između Boškovića i Jugoslavenskog odbora koje u međuraću komentiraju Ćurčin i R. W. Seton-Watson vidi: Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*, Beograd, 1973., str. 500.

⁴ Jovan M. Jovanović, *Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918*, Beograd, s. d., str. 120.

⁵ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993., str. 87.

⁶ U nedavno objavljenoj natuknici o Ćurčinu krivo se navodi podatak da je on za vrijeme ratnog boravka u Londonu bio član Jugoslavenskog odbora. Vidi: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 1, ur. Velimir Visković, Zagreb, 2010., str. 331.

⁷ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970., str. 32.

raspada Kraljevine Jugoslavije.⁸ Suočen sa znakovima duboke krize u novoj državi pokušavao je iznova organizirati skupinu „vanstranačkih elemenata“ koja bi po njegovu sudu mogla prevladati pogreške profesionalnih političara. Takav pogled bio je samo refleksija onoga o čemu je već pisao tijekom Prvoga svjetskog rata, kad je sumnjao da stare političke klase mogu provesti jugoslavensku integraciju. Na tom je vremenskom putu u međuraću „novoevropska“ skupina u promicanju svojih pogleda doživjela izvjesne promjene jer je uredništvo od prvotnog zagovaranja jedne varijante integralnog jugoslavenstva „mimo plemenskog kalupa“ evoluiralo prema pristašama demokratizacije i federalizacije države kao neizbježnom ključu za rješavanje državne krize i opstanku jugoslavenske države.⁹ S druge strane ta je evolucija mogla biti izvediva jer je slijedila samoproглаšeni „srednji put“ koji je odbacivao u novostvorenoj državi radikalna rješenja, uključujući i onaj „revolverski“ kakav su, primjerice, nudili jugoslavenski nacionalisti pod kišobranom orjunaških organizacija. Upravo zbog promjena u povlačenju poteza tijekom međuratnog razdoblja i spoznavanja unutarnjih suprotnosti u prvoj jugoslavenskoj državi važno je poznavati kakva su bila polazišna gledišta istaknutijih intelektualaca i to posebice u kontekstu njihovog stava o potrebi iskorištavanja sloma starog poretka u Europi radi ostvarenja mladenačkih ideala o narodnom jedinstvu.

U Ćurčinovoj osobnoj ostavštini, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu i odnosi se mahom na Prvi svjetski rat, nalazi se pohranjen članak „South Slav question and Slav Slav policy in this War“ koji je u cjelosti sastavljen na engleskom jeziku, a uz njega je priložen i tekst otipkan na pisačem stroju na srpskom jeziku i ćiriličnom pismu „Južnoslavensko pitanje i južnoslovenska politika u ovom Ratu.“¹⁰ Oba članka broje 12 stranica. Taj tekst više-manje odgovara onome koji je naknadno objavljen u časopisu *Nova Evropa* na srpskom jeziku, odnosno autor ga je redigirao na nekoliko mjesta zamijenivši neke izraze ali ne dirajući u srž članka te neuvrstivši „sprovodno pismo“ i naslova četiriju poglavlja (I. Osnovna načela, II. Srpska vlada – južnoslovenski program, III. Faktori koji dolaze u obzir i IV. Juž-

⁸ Prema zadnjem dopisu koji je sastavio u Londonu proizlazi da je Ćurčin u glavnom britanskom gradu bio do travnja 1919. godine, nakon toga se vratio u domovinu i prije preseljenja u Zagreb, pretpostavljamo, još neko vrijeme bio u rodnom Pančevu jer ga je tamo posjetio Robert W. Seton Watson. Vidi: Hugh Seton-Watson, *The making of a new Europe: R. W. Seton - Watson and the last years of Austria-Hungary*, Seattle, 1981., str. 405.

⁹ Više o tome u: *Nova Evropa: 1920-1941: zbornik radova*, ur. M. Nedić i V. Matović, Beograd, 2010.

¹⁰ Fond Milan Ćurčin, HR-Hrvatski državni arhiv (HDA)-793, sastoji se od dvije kutije čiji se sadržaj odnosi na njegovo djelovanje tijekom Prvoga svjetskog rata u emigraciji. U prvoj kutiji nalazi se svežanj s naslovom „Elaborati, memorandumi, apeli“, a u njemu i članak o južnoslavenskom pitanju na engleskom i srpskom jeziku.

noslovenski odbor).¹¹ Prema njegovu zaglavlju može se zaključiti da je bio namijenjen srpskom prestolonasljedniku Aleksandru, ministru predsjedniku Srbije Pašiću i članovima srpske vlade, poslanicima i zastupnicima Kraljevine Srbije u inozemstvu, predsjedniku Trumbiću i članovima Jugoslaven-skog odbora i „svim ostalim narodnim političarima i rodoljubima od misli i ugleda.“ U stvari, Ćurčinov uradak upućen je glavnim nositeljima ideje jugoslavenstva kod kojih je od samih početaka rata očito dolazilo do sučelja-vanja gledišta i interesa zbog različitih shvaćanja o tome na koji bi se način jugoslavenska koncepcija trebala ostvariti s krajem rata i održavanjem mi-rovnih kongresa. Ćurčin je takve pojave sukoba kao zagovornik načela nar-odnog jedinstva pratio sa zabrinutošću i njegov članak u formi memorandu-ma trebao je još tijekom rata homogenizirati različite protagoniste oko jugo-slavenske ideje.

U uvodnom dijelu Ćurčinova članka donose se „osnovna načela“ u ko-jima se pokazuje da je autor nastupao u ime „mlađeg narodnog pokoljenja koje nije učestvovalo u partajskoj borbi pre Rata, ali je pažljivo pratilo do-gađaje i vodilo aktivnu narodnu politiku šireći misao o Ujedinjenju“. Dru-gim riječima, upravo je, po njemu, jugoslavenski orijentirana skupina mladih zbog svog predratnog držanja i odanosti idealima o narodnom jedinstvu tre-bala zauzeti ključno mjesto u revolucionarnom pokretu stvaranja jedinstva svih južnih Slavena. Motiv za sastavljanje članka nalazio se u bojazni da ak-tualni događaji u sklopu ratnih kretanja, ponajprije oni koji su očitovali suko-be između srpske vlade i drugih južnoslavenskih čimbenika, ugrožavaju pro-vedbu iz njegove perspektive shvaćene jugoslavenske integracije. Prepreke za ujedinjavanje Ćurčin je vidio u nedovoljnoj osviještenosti znatnog dijela političkih elita o važnosti tog problema koji je imao za posljedicu da ni od-lučujući faktori u savezničkim zemljama nisu upoznati na odgovarajući na-čin sa značajem južnoslavenskog pitanja u europskoj politici. U tom je smi-slu osobitu odgovornost stavio obostrano i na srpsku vladu i Jugoslavenski odbor za koje je tvrdio da iznose samo površne planove u „sudbonosnim trenucima“ i time nedovoljno jasno rade na afirmaciji jugoslavenske ideje uje-dinjenja. Obje strane je prozvao da ne uzimaju u obzir pripadnike mladog ju-goslavenskog pokreta, koji je naročito do izražaja došao svojom široko raz-granatom djelatnošću uoči rata na „slavenskom Jugu“ tako da oni zbog za-postavljenosti ostaju izvan aktivne politike i ne pridonose željenom cilju u pravcu ujedinjenja. Pri daljnjoj razradi problema Ćurčin je otišao korak dalje i upozorio na nužnost kompaktnog okupljanja svih dijelova južnoslavenskih prostora u čemu je vidio preduvjet uspješnog rješavanja postavljenog pitanja jer bi se na taj način suzbili separadni interesi pojedinih južnoslavenskih sa-

¹¹ Milan Ćurčin, Južnoslovenska politika u ratu, *Nova Evropa*, br. 11, 9. 12. 1920., str. 361-368.

stavница. U takvoj tvrdnji nalazila se i jedna od glavnih Ćurčinovih pogrešaka jer je on nije u obzir uzimao diskrepancije koje su postajale između njegova ideološkog diskursa i realnosti. Srbiji i njenoj vladi je odredio vodeću ulogu zbog predratne državne samostalnosti i položenih žrtava tijekom rata, istovremeno ističući da zemlje pod Austro-Ugarskom ne smiju postati drugorazredni čimbenici. Na određeni način u prilog jugoslavenske koncepcije išla je i činjenica da je Srbija još bila okupirana tako da je njeno državno vodstvo izjavilo da joj je cilj ujedinjenje svih južnih Slavena za što je zauzvrat očekivala jaču potporu saveznika prigodom svoje obnove i izgradnje novog poretka u jugoistočnoj i srednjoj Europi. Zbog toga je Ćurčin smatrao da Srbija ima pravo organizacije i upravljanja nad južnoslavenskim pokretom u inozemstvu, ukazujući osobito na primjer Dobrovoljačkih divizija (korpusa), koje su po njemu odigrale važnu ulogu u suzbijanju „svih separatističkih instinkata“.¹² Tako postavljene postavke u uvodu rasprave ukazivale su i na njegove prijeporne točke jer nije uzimao u obzir niti je proveo analizu svih sastavnica južnoslavenskog pitanja, poglavito onih koje su imale tradicionalno jaka uporišta, poput hrvatskih i slovenskih područja u Austro-Ugarskoj i Crne Gore. U tom je kontekstu uvrstio i posebnu bilješku u kojoj je naglasio da Bugari „po rasi i prirodi“ ne pripadaju u „naš jedinstveni narod“ čime je odredio odnos prema tadašnjem ratnom neprijatelju što je bilo važno i zbog međunarodnih rasprava o mogućnostima privlačenja Bugarske na stranu Antante i poratnom uređenju.

S aspekta širenja ujediniteljske agitacije u Europi Ćurčin je tvrdio da južnoslavenska ideja solidno stoji u savezničkim zemljama zbog odnosa snaga u ratu i promjene njihovih stavova prema habsburškoj dinastiji, napose otpadanja mogućnosti separatnog mira s Austro-Ugarskom, čime je dao do znanja da su unutarnji sporovi nepotrebni. Drugi dio članka posvetio je Jugoslavenskom odboru koji je po njemu imao isto tako važno, ali u suštini drugorazredno mjesto u provedbi politike ujedinjenja. Ćurčin je uočio određene etape koje su ukazivale na dinamiku razvoja odnosa između Odbora i srpske vlade. Prema njemu, službena Srbija počinje shvaćati svoj položaj u južnoslavenskom pitanju tek nakon okupacije njene zemlje i preuzima u njegovu rješavanju glavnu ulogu, što se pak u vrhu Odbora nije ispravno shvatilo. Time se Ćurčin ponovo identificirao sa izrazito jugoslavenskim stajalištem iz razdoblja svog predratnog djelovanja, koji je prije svega počivao na ideji o identičnosti Srba i Hrvata. Ćurčin je kritički analizirao iz svog motrišta sastav Odbora i zaključio da su u njemu bili zastupljeni „više manje patriot-

¹² Na taj je način Ćurčin ignorirao problem nereda u Dobrovoljačkom korpusu koji je ukazivao na ozbiljne poteškoće u odnosima između srpskog zapovjedništva i dijela dobrovoljaca iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske. O tim za njega neželjenim događajima vidi: Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb, 1956., str. 48-49.

ski elementi“, da se nije „mnogo probiralo ko će i sa kakvim će kvalifikacijama ući u Odbor“, neki su ušli u nj da bi iskoristili prigodu za svoju „rehabilitaciju“, a među njima je bilo i onih koju su bili prije „više manje povučeni“ ili „ljudi osrednjih sposobnosti“. ¹³ Na dalje je uočio da u Odboru nije bilo dovoljno predstavnika Hrvatsko-srpske koalicije koja je „jedina pre rata vodila aktivnu južnoslovensku politiku za Narodno Ujedinjenje“. Pri tome nije dovoljno razumio da je vrh Koalicije odlučio ostati u domovini i provoditi oportunu politiku koja im je omogućila položaj saborske većine tijekom „ratnog saborisanja“. Zbog čuvanja pozicije Koalicija nije bila spremna na radikalnije poteze, ali je ipak održavala tajne kontakte s političkom emigracijom, a znalo se da se na njene prvake može računati i u budućim konstelacijama jer su oni bili skloni idejama srbo-hrvatskog jedinstva. Uz to je istaknuo da u Odboru nije bilo predstavnika iz Srbije i Crne Gore što je smatrao razumljivim za početak rata jer se time zrcalio pokret koji je imao „više vid iredentistički, manifestacije solidarnosti naroda iz Austrije sa narodom u Srbiji.“ Zamjerio je posve shvatljivo iz pozicije pobornika okupljanja i sukobe unutar Odbora oko „osobnih pitanja“. ¹⁴ Međutim, s ozbirom da su se tijekom rata mijenjale prilike Ćurčin je zagovarao promjene koje bi u stvari umanjile značaj Odbora. Prema njemu bi Odbor opravdao svoju djelatnost jedino ako bi služio srpskoj vladi na način da joj „daje potrebna obaveštenja i čini predloge“ u pogledu „južnoslovenskih kolonija“, odnosno onih zemalja gdje u iseljeništvu žive pripadnici južnoslovenskih naroda. Time se približio Pašićevom gledištu o ekskluzivnom pravu Srbije da provodi ujedinjenje južnih Slavena u ime njenih zasluga i žrtava kojim se odbacivalo pravo svakog naroda na njegovo samoodređenje, ukidalo se dalje postojanje Crne Gore, a uz to se otvaralo vrata i nekim drugim zemljama poput Italije da se također pozivaju na svoje zasluge i žrtve čime bi se u tom slučaju žrtvovao znatan dio istočnojadranske obale. Drugim riječima, Ćurčin se kao i veći dio pripadnika nacionalističke omladine složio sa činjenicom da Srbija bude Pijemont koji provodi „osloboditeljsku misiju“. Razlika u odnosu na Pašićevu koncepcija bila je samo u izboru imena nove države koja je prema omladini morala odražavati unitarnu Jugoslaviju, a ne oblik proširene Srbije. Na tom je mjestu Ćurčin zapravo još više želio umanjiti ulogu Odbora kao diplomat-

¹³ Citati Ćurčinova Južnoslovenskog pitanja uzeti su prema izvornom rukopisu koji se čuva u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU), fond Jugoslavenskog odbora, kut. 25., kao dodatak pismu upućenom Mići Mičiću, članu Jugoslavenskog odbora (9. augusta 1917.).

¹⁴ U pogledu međusobnih razilaženja unutar Jugoslavenskog odbora Ćurčinova su gledišta bila slična onima emigranta Ljube Leontića koji je predstavljao mlade jugoslavenske nacionaliste okupljane u Jugoslavenskoj ujedinjenoj omladini. Vidi: Lj. Leontić, *O Jugoslavenskom odboru u Londonu : Jugoslavenska narodna obrana u Južnoj Americi i Jugoslavensko narodno vijeće u Washingtonu*, Zagreb, 1961.

skog faktora jer je u ranijem dijelu svog članka napisao da je srpska vlada sa svojom ratnom politikom „legitimno na čelu svih južnoslovenskih kolonija po savezničkim i neutralnim zemljama“.¹⁵ Na taj je način odbacio stajalište većine članova Odbora koji su se zalagali da on mora do kraja rata ostati samostalan i nezavisni organ. Ćurčin je predvidio i drugu mogućnost po kojoj bi Odbor doživio suštinsku preobrazbu tako da bi se imao prilagoditi novim prilikama: „skinuti sa sebe karakter slučajnog skupa ljudi, pa dobiti predstavnike svih narodnih pokrajina u izvesnoj proporciji, i ući u sastav Uprave nad Narodnom predvođenim od Srpske vlade.“¹⁶ Izlaganje svoje koncepcije južnoslovenskog pitanja zaključio je iznošenjem dileme: „Ili Srpska Vlada mora podrediti sebi ‘Jugoslovenski Odbor’ kao organ koji će vršiti jedan deo pozitivnog posla koji se ima svršavati; ili se Srpska Vlada mora ujediniti s Odborom, to jest predvoditi Južne Slovence pomognuta od njih samih i u jedinstvu sa njima, u kojem slučaju ima povući sve posledice i ne praviti dalje razliku između našeg naroda u Srbiji i našeg naroda iz Austro-Ugarske.“ Tako postavljena alternativa trebala je ukazati da u slučaju nekih drugačijih ishoda mimo njegovih prijedloga o provedbi integralnog rješenja, on prepostavlja da će doći do dualizma u vođenju narodne politike i time ugrožavanja provedbe rješavanja južnoslovenskog pitanja. U tom smislu njegovo predviđanje nije imalo uporišta jer je u stvarnosti bilo provedeno ujedinjenje. S obzirom da Ćurčin nije u svom memorandumu spominjao kakvo bi bilo buduće uređenje zajedničke države može se ipak zaključiti da je u tome bio podudaran s Trumbićevim političkim razmišljanjima kojemu je bilo ključno da se uspostavi južnoslovenska država, a da se nakon toga riješavaju pitanja unutarnjih odnosa.

Ćurčinov je članak imao oznaku „povjerljiv“ („confidential“) i nije točno datiran. Međutim, iz nekih priloženih pisama iz ratnog razdoblja i samoga sadržaja teksta o južnoslovenskom pitanju može se odrediti približan vremenski okvir. Iz dijelova sačuvane korespondencije moglo bi se zaključiti da je nastao u osmom mjesecu 1917., no u jednom engleskom dopisu, odnosno pismu koje je Ćurčin uputio oxfordskom profesoru povijesti i parlamentarnom zastupniku iz konzervativnih redova Charlesu Omanu 27. 7. 1917., inače simpatizeru stvaranja jugoslovenske države, piše: „I am sending you a draft of an article – or perhaps it is better called a memorandum – if you will be so kind to go through it and let me have your suggestions and remarks (I hope it will not bother you too much).“ Iz tog podatka može se zaključiti da je već mjesec dana ranije nastao nacrt članka kojeg Ćurčin smatra da treba nazvati memorandumom kojime se analizira srž političkog problema rješavanja južnoslovenskog pitanja, a na primjerku koji je upućen na čitanje

¹⁵ M. Ćurčin, *Južnoslovensko pitanje*, str. 6.

¹⁶ M. Ćurčin, *Južnoslovensko pitanje*, str. 11.

članovima Jugoslavenskog odbora zabilježen je i termin *Apel* čime im je za pravo upućen poziv da se izravnije integriraju sa srpskom vladom u rješavanju naznačenog državotvornog pitanja.¹⁷ U tom kontekstu bi Ćurčinov memorandum mogao biti vremenski smješten u razdoblje neposredno uoči donošenja Krfske deklaracije. Na dalje, iz pisma kojemu ne možemo odgonetnuti autora s uredom u strogom londonskom središtu (Whitehall Gardens) zbog teško čitljivog potpisa dobiva se još jedan podatak. Ćurčin je očito pokušao preko utjecajnih osoba objaviti već izrađeni tekst i na engleskom jeziku u nekom britanskom časopisu.¹⁸ Jedan od utjecajnih sugovornika o članku bio je Ronald Burrows, rektor King's Collegea u Londonu i predsjednik Anglo-Hellenic Lige, koji ga je preko svog tajnika Johna Mavrogordata uputio na britansku perjanicu za analizu srednje i jugoistočne Europe Roberta W. Seton-Watsona, kao i poznati povjesničar Harold William Temperley koji je isto tako kurtoazno pozdravio primitak članka.¹⁹ U pismu od 11. 10. 1917. zamolio je predratnog zastupnika u bečkom Reichsratu (Carevinskom vijeću) Tomaša G. Masaryka, koji je tada već bio predsjednik češoslovačkog Narodnog vijeća u emigraciji, da ga primi na razgovor. Iz sadržaja pisma se vidi da je i njemu poslao članak o južnoslavenskom pitanju i da ga je pri tome opisao kao prvi korak prema osnivanju srpsko-hrvatske stranke („the first step towards the formation of a Serbo-Croatian party“). Može se pretpostaviti da je time Ćurčin podsjetio Masaryka na prijeratne čvrste veze između tog praškog profesora i Hrvatsko-srpske koalicije koje su naročito bilo produbljene tijekom Veleizdajničkog procesa u Zagrebu (1909.). Osim toga, ciljevi obaju korespondenata bili su isti: borbom uništiti Habsburšku Monarhiju, ispuniti ratne ciljeve o stvaranju novih narodnih država i zbog toga je bilo prirodno da usklade taj uzajamni interes prigodom provođenja diplomatskih manevara. Konačno, Ćurčin se obratio i francuskim prijateljima jugoslavenske ideje koji su situaciju sagledavali u okolnostima rezultata na istočnom i balkanskom bojištu, kao i pokušaja da se postigne separatni mir. Tako mu je pisao Jean Herbertte koji je radio za utjecani *Temps*, tumačeći svoje stajalište po geopolitičkom ključu u kojemu je ukazao na neizbježnost nekih procesa koji idu na ruku jugoslavenskoj koncepciji: „A mon avis (je ne sais si je vous l'ai déjà exprimé) aucune force au monde n'empêchera les Yougoslaves de former tôt ou tard un bloc national. Toute la question est de savoir si ce bloc se formera de manière a créer une solidarité d'intérêts durable entre votre race et les puissances libérales d'Occident, ou si, au contrai-

¹⁷ Na vrhu prve stranice ćirilичnog teksta upućenog Mići Mičiću nadopisano je *Apel*, a i na drugoj stranici teksta Ćurčin bilježi „mi upućujemo ovaj apel“.

¹⁸ Fond Milan Ćurčin, HR-HDA-793, kut. 1, pismo od 22. augusta 1918. Autor pisma shvatio ga je kao temelj za novi nacionalni manifest („the basis for a new National Manifesto“).

¹⁹ Isto, kut. 1, pismo od 20. augusta 1917.

re, il sera soumis à l'influence de la culture germanique et par là même, à la politique allemande. C'est pourquoi je ne parviens pas à comprendre la crainte qu'inspire à certaines nations d'Europe la formation d'une grande Serbo-Croatie. Qu'on la veuille ou non, elle est inévitable, et ceux qui la combattraient n'obtiendraient d'autre résultat que d'avoir contre eux une force qu'ils auraient pu avoir avec eux.²⁰

S druge strane, Ćurčin je uputio pisma i istaknutim zagovornicima jugoslavenske ideje, i onima koji su dolazili iz Srbije ili iz Austro-Ugarske Monarhije, zamolivši ih da pročitaju i iznesu svoje mišljenje o njegovu tekstu.²¹ U pismu upućenom Jovanu Cvijiću on bilježi: „Počeli smo da organizujemo naš raniji pokret za jedinstvo, u kojem ste nas i vi pomogli, i hteli da utičemo na naše političare da više rade i manje izjavljaju i govore.“²² Napetost u odnosu mladih i starih iznijet će i u više drugih pisama ili članaka, ukazujući time na nedovoljno odlučne istupe potonjih u prilog jugoslavenske ideje. U istome pismu Ćurčin je najavio i izradu nacrtu programa za pokret koji bi propagirao ideju narodnog jedinstva. Na to se nadovezuje pismo upućeno Milanu Grolu i preko njega Boži Markoviću, koga je Ćurčin izravno pozvao da „uzme učešća“ u tom pokretu. Na lapidaran način Ćurčin je zapisao i svoje mišljenje nositeljima izvršenja ujedinjenja i stvaranja južnoslavenske države kao i nazivu buduće države: „A sad pola ozbiljno pola u šali. Ja lično držim da treba da načinite što veći napor da se otresete vaših partajskih predrasuda, koje uostalom glavnim idejama o narodnom jedinstvu ne idu na suprot. Potrebno je partajski osećaji [da se] oljušte potpuno, pred potpuno novom situacijom, te da svi uđemo čisti i koliko je god moguće bez partajskih tradicija u novu narodnu politiku. Da nisu časovi tako kritični, izgledalo bi smešno ovako govoriti; ali držim da danas i vi morate imati osećanje da se mora početi sa nečim sasvim novim i velikim, da bi ispalo nešto dobro iz celog ovog haosa. Glavna unutrašnja taktika našeg pokreta biće uzdržavanje od svake negativne i neplodne kritike, kojoj smo svi mi više manje skloni; a ideja vodila pri tom, organizovanje cele narodne snage radi izvođenja unutrašnjeg jedinstva u najširem obimu. – Od prak-

²⁰ Isto, kut. 1, pismo iz Pariza od 5. septembra 1917.

²¹ Kad je objavio svoj tekst poslije rata u Novoj Evropi, zabilježio je da na „ovaj ‘memorandum’ nije odgovorio nijedan od zvaničnih i poluzvaničnih političara u izgnanstvu (osim G. Vesnića), ni rečju ni delom, tojest, sve je ostalo po starom, ili išlo na gore“. *Nova Evropa*, br. 11, 9. 12. 1920., str. 361. Riječ je o Vesničevu pismu od 20. augusta 1917. iz Pariza u kojemu se sa simpatijama odobrava Ćurčinov „napis“.

²² Isto, kut. 1, pisma od 21. 8. i 28. 8. 1917. U objavljenoj knjizi *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906-1941 I/1906-1918*, Zagreb-London 1976., nema nikakvih podataka o Ćurčinu za razdoblje do osnivanja Kraljevine SHS, za razliku od međuraća u kojemu je uspostavljena intenzivna razmjena mišljenja, poglavito stoga što Ćurčin prenosi Seton-Watsonove koncepcije iz časopisa *The New Europe*.

tičnih tačaka programa, najvažnije izgledaju zasad one koje će tražiti da se uradi ono što se govori, i da se guraju i pomognu naši političari koji zvanično vode da izvrnuju ono što deklariraju. Od načelnih tačaka, istaknućemo poglavito, da smatramo zapetu između Srba i Hrvata u zvaničnoj Deklaraciji kao korak unazad, i da tražimo da se ta zapeta ukloni te time ostavi srpskohrvatski narod jedinstven kao što je i bio /ovo je od naročite vrednosti i pred strancima, koji nikako ne razumeju naše 'jedinstvo' u kojem se uvek i svuda ističe trojstvo/.“ Pismo upućeno Milenku Vesniću, poslaniku Srbije u Parizu, također je sadržavalo poziv da se prosudi značaj njegovog teksta o južnoslavenskom pitanju, a pri tome je Ćurčin zapisao da se on zalaze za pokret koji je „napredan, pozitivan i konstruktivan, i nije naperen protiv koga“. ²³ Sačuvano je i pismo za predsjednika vlade Nikolu Pašića koje donosi dodatne podatke o tekstu: „napisan je još pre godinu dana“, a „imao ga je u rukama i g. poslanik Jovanović pre više meseci i ja nisam imao dovoljno vremena da ga pošaljem onima kojima je namenjen“. Ti podaci upućuju na hipotezu da je tekst možda izvorno nastao još u ljeto 1916. i pokazuje da unatoč raširenim poznanstvima zapravo nije bio proširen u relevantnom međunarodnom krugu. Ćurčin nadalje piše Pašiću očito u skladu sa saznanjima o Krfskoj deklaraciji: „Sad, posle jugoslovenske izjave srpske vlade, možda je dobro da se čuje i ovako jedno nezavisno i nepartajsko patriotsko mišljenje koje se potvrđuje vašim najnovijim odlukama. Pritom, držim da apel koji sadrži ovaj članak nije postao bespredmetnim ni posle vaše deklaracije, jer je težište u traženju da se ne ostane pri izjavama već da se reči privedu u delo i da se odmah organizuje u pravcu koji se objavljuje i od kojeg se ne može više odstupati. – Mi smo imali, pred ove ratove, pokret za narodno ujedinjenje, koji se među mladom generacijom i u Srbiji i u Austriji širio neobičnom brzinom, i čiji je organ bio Srpskohrvatski ili Hrvatskosrpski almanah za koji ste možda čuli. U njemu smo jasno i otvoreno ispovedali načela kojima se vi praktični političari sada polako i okolišući približujete. – Ako srpska se vlada dosledno bude držala programa koji je objavila, mi možemo korisno poslužiti kao avangarda.“²⁴

Ćurčin se u promicanju svog članka još obratio i nekim utjecajnim članovima Jugoslavenskog odbora.²⁵ U pismu koje je poslao potpredsjedniku Odbora i šefu njegove centralne kancelarije Mići Mičiću 9. augusta 1917. zamolio je tog adresata da prvo pročita članak o Južnoslavenskom pitanju i zatim ga pošalje predsjedniku Odbora Trumbiću i ostalim njegovim članovima. To kratko pismo donosi još neke dodatne podatke pa donosimo iz njega veći odlomak: „Što ćete dalje raditi s njime [člankom] i po njemu, to ostavljam

²³ Isto, kut. 1, pismo od 14. augusta 1918.

²⁴ Isto, kut. 1, pismo od 5. augusta 1918.

²⁵ Ćurčin ga naziva Južnoslovenskim odborom, a ponekad i Južnoslovenskim komitetom.

vama. Kad bude izašao program Srpskohrvatske ili Hrvatskosrpske Narodne Stranke, o kojoj je u sprovednom pismu reč, ja ću vam ga dostaviti. Članak vam šaljem u dva primerka, jedan latinicom i jedan ćirilicom. U ovom drugom članak je malo skraćen, ali je smisao ostao isti. Ako vi imate mogućnosti, i ako držite da vredi, da za svoje članove date otkucati u više primeraka bio bih vam zahvalan. Ja ću lično poslati po jedan primerak G. Hinkoviću i Meštroviću, sa kojima sam dobar prijatelj.²⁶ Uz poslani članak o južnoslavenskom pitanju Čurčin je, kao što je i citirano, pridodao i „Sprovedno pismo“. U njemu piše, kao i u pismu upućenom Pašiću, da je članak nastao još „pre godinu dana“ i nikome nije bio predan na čitanje, osim što je „pre više meseci“ uvid u njega dobio srpski poslanik Jovanović.

Sačuvano je i pismo od 9. 9. 1917. koje je Čurčin uputio Meštroviću s kojim je bio posebno vezan. Njihovo poznanstvo potječe još iz prijeratnih vremena, kad je već međunarodno poznati umjetnik posjećivao Beograd nakon Balkanskih ratova.²⁷ Tijekom Meštrovićeva ratnog boravka u Londonu Čurčin je bio neka vrsta umjetnikova tajnika i sudjelovao je u pripremi više njegovih izložaba po Velikoj Britaniji i izvan nje koje su privukle znatnu pozornost i tako pripomogle promidžbi jugoslavenskog imena i „srpske stvari“.²⁸ Čurčin je u svome pismu pozvao čuvenog umjetnika, ali i člana Jugoslavenskog odbora, da ne klone u patriotizmu, ukazujući da u ljeti 1917. dolazi do krize oko jugoslavenske koncepcije. I tu je ponovo istaknuo potrebu da „narodnu politiku“ i „našu stvar“ ne predvode „praktični političari ogrezli u pokrajinskoj i stranačkoj politici“ koji „ne mogu da se izvuku iz kućine svojih tradicija.“²⁹ Štoviše, skrenuo je pozornost svome adresatu „da se Jugoslavenski odbor bez Meštrovića ne bi mogao održati“, čime je ciljao na umjetnikov ugled u međunarodnim krugovima i važnost njegova držanja. Čurčin dalje piše: „Svaki vuče na svoju stranu, i ovi očajavaju, a glas nekoliko dobrih patriota i poštenih i pametnih ljudi okupio bi oko sebe ubrzo sve koji imaju zdrave instinkte. Tu nije reč o politici, već čisto o patriotskom pokretu koji daje veliku ideju i pokazuje širok drum kojim treba ići i na koji tre-

²⁶ HAZU, fond Jugoslavenskog odbora, Čurčinovo pismo upućeno Mičiću, zastupniku predsjednika Južnoslovenskog odbora, London, 45 Stanhope Gardens, kut. 25, 25/276. Prema Čurčinovom fondu u HDA pismo je sastavljeno četiri dana ranije, 5. augusta. 1917.

²⁷ Meštrović bilježi beogradske susrete sa svojim prijateljima Ivom Ćipikom, Markom Muratom, Milanom Čurčinom, Petrom Bajalovićem i Jovanom Skerličem. Vidi: Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993., str. 31.

²⁸ Prema zapisima Meštrovićeve kćerke njen je otac zahvaljujući Čurčinu pristao u Londonu da ga se predstavlja kao „srpskog umjetnika iz Dalmacije“. Maria Meštrović, *Život i djelo Ivana Meštrovića*, Zagreb, 2011., str. 96.

²⁹ U kontekstu takve tvrdnje treba istaknuti da se Meštrović na početku rata protivio da se emigrantska organizacija nazove Hrvatskim odborom „jer bi se time oslabio zajednički nastup pod snažnijom jugoslavenskom egidom“. Vidi: Vinko Srhoj, Ivan Meštrović i politika kao prostor ahistorijskog idealizma, *Ars Adriatica*, 4, Zadar, 2014., str. 372.

ba da dođu oni koji vode praktičnu politiku.³⁰ U tom je smislu Meštrović poslušao svog bliskog suradnika i ostao dosljedan protivnik rješavanja južnoslavenskog pitanja u sklopu Austro-Ugarske, odnosno zagovornik stvaranja integralne države južnih Slavena.³¹

Konačno, Ćurčin je uputio pismo i Milivoju Jambrišaku, još jednom članu Jugoslavenskog odbora koji je u to vrijeme djelovao u Rusiji pri Dobrovoljačkom korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca. I u tom se pismu, koje je poslao preko posrednika, mogu pročitati neke dodatne pojedinosti poput one u kojoj Ćurčin izražava osobito povjerenje prema Jambrišaku jer je ovaj prije rata pripadao Hrvatsko-srpskoj koaliciji i time nije otklanjao međusobnu suradnju. Pri tome Ćurčin bilježi da je „pre rata i sam pripadao u stvari“ Koaliciji.³² On na dalje moli Jambrišaka da umnoži njegov tekst na latiničnom pismu. To je značajno jer pokazuje da pisac o južnoslovenskom pitanju nastoji proširiti svoju koncepciju i u Rusiji, poglavito među pripadnicima Dobrovoljačkog korpusa u kojima vidi iskrene patriote, a uz to izražava i već poznato stajalište ali sad uz radikalni prizvuk jer piše da će pripadnike starije generacije političara koji imaju vodeću uloga „morati gurati i miliom ili silom“ radi prihvaćanja naprednih pogleda. Svoju privrženost jugoslavenskom integralizmu Ćurčin izražava isticanjem činjenice da je prenosnik pisma kaptan Ilić kao njegov nekadašnji učenik, profesor i pripadnik napredne omladine osobito pogodan za širenje jugoslavenskog patriotizma i među „oficirima iz Srbije koji se još mogu odvratiti i izležiti od separatizma.“ Time je ukazao i na snagu partikularizma na srpskoj strani.³³ U tom je pismu još predložio Jambrišaku da uspostavi i održava kontakte s britanskim predstavnicima koji su tada bili u Odesi, čime je naglasio da oni podržavaju jugoslavensku stvar i predstavljaju glavni oslonac na savezničkoj strani.

Na kraju ove ratne korespondencije iz Ćurčinova fonda izdvajamo i dopis Jovana M. Jovanovića upućen Lordu Plymouthu, koji donosi još jedan primjer promicanja ratne propagande. Ćurčin je sam naslovio to pismo „Serbia and Montenegro“, ukazujući time da je riječ o osjetljivom predmetu odnosa dvaju zemalja koje su za vrijeme rata bile okupirane. U njemu srpski poslanik u Londonu pobija tvrdnje pojedinih Britanaca koji su pisali u engleskim novinama o intrigama Srbije protiv Crne Gore i smatra ih pamfletima koji štete savezničkoj strani. Jovanović je napisao: „I read in the Near East a letter which you addressed to Mr. Alex. Devine in reply to his letter referring

³⁰ HDA, fond Ćurčin, kut. 1, pismo od 9. septembra 1917.

³¹ Norka Machiedo Mladinić, Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslavenskom odboru, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2007., str. 133-156.

³² HDA, fond Ćurčin, kut. 1, pismo od 8. augusta 1917.

³³ Kritiku držanja srpske ratne vlade nakon „albanske katastrofe“ iznio je Ćurčin kasnije u članku „U izgnanstvu“, *Nova Evropa* (knj. 1, br. 11, 1920., str. 353-358), smatrajući da bez pomoći prijatelja iz savezničkih zemalja ne bi bilo ni organizirane jugoslavenske akcije.

to some supposed Serbian intrigues against Montenegro here in Great Britain. As far as the Serbs in London are concerned, I am able to give you a most emphatic denial of this assertion. It is impossible for Serbs to make intrigues against Montenegro for the very reason that in Montenegro live the same people, who speak the same language, are identical in religion, tradition, and in customs, who have the same wishes as the other Serbs and especially the Serbs in Serbia. Serbia has also proclaimed - in conjunction with the Serbo-Croatian and Slovenes – the aim towards the union of our nation on the principle of self-determination, and so it goes without saying that we do not want anybody to be forced into this union. - I thought it necessary to draw your attention to these facts because, if I am not mistaken, the motive for publishing your letter in the Near East was to sow dissension between the Serbs from Serbia and those from Montenegro, a kind of propaganda which would very seriously imperil (!, imperil, op. S.M.) our good cause in this country.³⁴ Iz ovog pisma, koje Jovanović piše i u ime Srba u Londonu, postaje jasnije zašto je i Ćurčin u svom članku o Južnoslavenskom pitanju gotovo u potpunosti zaobišao crnogorski faktor. U skladu sa svojim položajem u srpskom poslanstvu slijedio je službeni politički pravac zemlje koje je zastupao, ali i svoje od ranije poznato stajalište o integralnom jugoslavenstvu.³⁵

Komparacije radi upada u oči da je tijekom 1917. u Zagrebu započeo istaknuti pisac, novinar i liječnik Milivoj Dežman (1873.-1940.) objavljujivati u nastavcima raspravu o južnoslavenskom pitanju.³⁶ Ona je pod pseudonimom Ivanov sastavljena nakon objave Svibanjske deklaracije Južnoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću, koja je nagovijestila znatne promjene u političkom životu, kao i donošenja Krfske deklaracije. Nasuprot jednom drugom publicisti koji je pisao o južnoslavenskom pitanju iz drugačije perspektive, odnosno u želji da se ono isključivo riješi u sklopu Habsburške Monarhije, Dežman se neizravno okrenuo pretpostavci propasti Austro-Ugarske na čijim bi ruševinama mogla izniknuti jugoslavenska država.³⁷ S obzirom na mobilnost sveučilišne omladine pri kraju 19. stoljeća i nastavak održavanja međusobnih veza može se pretpostaviti da su se Dežman i Ćurčin poznavali iz vremena prije rata, a sigurno je da su surađivali u međura-

³⁴ Isto, kut. 1, pismo od 14. augusta 1918.

³⁵ Za vrijeme međuratnog uređivanja *Nove Evrope* promijenila se situacija i Ćurčin objavljuje članke koji služe reafirmaciji crnogorstva. Vidi: L., „Crna Gora – Crnogorcima!“, *Nova Evropa*, knj. 15, br. 7, 1927., str. 193-196.

³⁶ Dežman je taj serijal objavljivao pod pseudonimom Ivanov u glavnom zagrebačkom dnevniku *Obzor* kojega je tada uređivao. Serijal je na početku sljedeće 1918. objavljen kao brošura pod naslovom *Južnoslavensko pitanje*.

³⁷ Riječ je o Ivi Pilaru, isto tako nekadašnjem pripadniku aktivne skupine Mladih, koji je za rata objavio brošuru *Svjetski rat i Hrvati* pod pseudonimom Dr. Juričić, kao i voluminoznu knjigu *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*.

ću.³⁸ Premda je Dežman bio nešto mlađi i on je tijekom studija medicine u Beču i Pragu započeo prihvaćati modernističke poglede i kritički promatrati utjecaje tradicionalnih ideja u društvenom životu. Štoviše, istaknuo se kao jedan od glavnih ideologa pokreta „mladih“ naprednjačke orijentacije koja je zdušno zagovarala primjenu ideje narodnog jedinstva i sa simpatijama pratila aktivnosti skupine tzv. hrvatsko-srpske omladine na zagrebačkom Sveučilištu.³⁹ Stoga se u njegovim gledištima o južnoslavenskom pitanju mogu uočiti neka rješenja koja su načelno podudarna onima koja zagovara Ćurčin. Premda je Dežman napisao i objavio svoju analitičku studiju za vrijeme još uvijek funkcionalne Austro-Ugarske, on očito računajući na trijumf sila Antante vjeruje u rješavanje južnoslavenskog pitanja. Pri tome bilježi važnost djelovanja: „Mi moramo stvarati činjenice. Mi moramo računati sa otporom pojedinih naroda protiv preobrazbe monarhije i protiv riješenja južnoslavenskog pitanja, no mi treba da to pitanje, učinimo akutnim. Taj proces ujedinjenja prepušten je bio dosad slučajnoj agitaciji, a nije bio izljev naše narodne potrebe i naše narodne svijesti.“⁴⁰ Iako je Dežman u svom pretresanju problema smatrao glavnim zadatkom stvaranje južnoslavenske države u reformiranoj Monarhiji i njeno sporazumijevanje s obnovljenom Srbijom, njegove zaključne misli dopuštale su i šire zaključke. Tvrdnja - „Slovinci, Hrvati i Srbi mogu i moraju sebi stvoriti novu domovinu za buduće slobodne naraštaje“ – mogla se shvatiti i kao mogućnost drugačije rješavanja južnoslavenskog pitanja. Nakon Prvog svjetskog rata obojica su razvili ugledne karijere u Kraljevini SHS/Jugoslaviji na području novinarstva. Kao što je već rečeno Ćurčin je pokrenuo *Novu Evropu*, a Dežman je bio vlasnik i urednik zagrebačkog dnevnika *Obzor*.⁴¹ Pravac njihova uređivanja periodike ukazivao je na promicanje liberalnih ideja, uspostavi prisnijih veza sa zapadnom Europom, nastavak privrženosti načelima moderne i težnju za mirnim rješavanjem problematičnih odnosa u monarhističkoj Jugoslaviji. Pri tome će Ćurčin pokušati na početku zadržati svoja ideološka polazišta o čemu svjedoči nastavak zagovaranja „otvorenog jugoslovenstva“, a Dežmana će označiti kao pripadnika „jugoslovenstva s primišlju“.⁴² No, situacija se nakon uvođenja dikta-

³⁸ Na primjer, Dežman je poslao dopisnicu Ćurčinu s ljetovanja na Korčuli (16. 7. 1937.), gdje je imao vilu.

³⁹ Miroslav Šicel, „Dežman, Milivoj“, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 1993. Dežman je potjecao iz ugledne obitelji. Otac mu je bio liječnik Ivan Dežman, a krsni kum biskup Josip Juraj Strossmayer. Vidi: Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965., str. 114.

⁴⁰ Ivanov (Milivoj Dežman), *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1918., str. 75.

⁴¹ Britanska službena izvješća navode Ćurčina i Dežmana među istaknutije pojedince u međuratnoj Jugoslaviji. Vidi: *Yugoslavia. Political Diaries 1918-1965*, vol. 3, London, 1997., str. 9 i 33. Uz to, Ćurčin je neke od knjiga u izdanju svoje *Nove Evrope* objavio tiskao u zavodu Tipografija d. d. u čijem ravnateljskom vijeću je bio i Dežman.

⁴² M. Ćurčin, Tri koncepcije jugoslovenstva, *Nova Evropa*, br. 2, knj. 10, 1924., str. 35.

ture promijenila. Upravo tijekom 1930-ih okupljaju se Ćurčin i Dežman zajedno u jednoj skupini istaknutih intelektualaca koja je prvo sastavila *Zagrebački memorandum* (1934.), a zatim u nešto manje brojnom sastavu i *Nacrt ustava* (1937.).⁴³ I tu se u stvari pojavljuje još jedna zajednička crta s Ćurčinovim člankom o Južnoslavenskom pitanju iz Prvoga svjetskog rata koji je bio zaključen rečenicom: „Onda ćemo hteti brže da sve uredimo, ali će biti dockan.“⁴⁴ Tako su i ovi pokušaji akcije spašavanja jugoslavenskog okvira bez obzira na razlike među negovim zagovornicima bili osuđeni na slom.

Na kraju ovoga članka nije na odmet naglasiti još nekoliko činjenica. Naime, u međuratnom razdoblju Ćurčin se često vraćao na ratne teme bez kojih se teško moglo tumačiti korijene promjena koje su dovele do stvaranja prve jugoslavenske države. Tako je više puta raspravljao o pitanju krivice članova srbijanske vlade za Sarajevski atentat zbog izjave Ljube Jovanovića i šutnje Nikole Pašića o njegovim saznanjima da je znao za spremanje ubojstva prestolonasljednika Franje Ferdinanda, o pitanju odgovornosti za izbijanje rata, o Serbian Relief Fund (Srpskom potpornom fondu) u Londonu, jugoslavenskim dobrovoljcima u Italji i Rusiji, o Sokolskom veleizdajničkom procesu u Zagrebu, Solunskom procesu i austrijskom nastojanju da se provede separatan mir te o držanju istaknutijih pojedinaca. U izdanju svoje *Nove Evrope* objavio je, između ostalih, knjigu Lea Pfeffera *Istraga o sarajevskom atentatu* (Zagreb 1938.) u kojoj je napisao i predgovor te sastavio iscrpnu bibliografiju o atentatu.⁴⁵ Knjiga je bila objavljena u dva izdanja na ćirilici i latinici te je popraćena solidnom reklamnom kampanjom pod sloganom „prvorazredne istorijske i književne senzacije“ koju je pratio propagandni materijal na njemačkom, francuskom i njemačkom jeziku i omot knjige koju je izradio ugledni umjetnik Jozo Kljaković, još jedan pripadnik predratne jugoslavenski orijentirane omladine.⁴⁶ Pfeffer je bio bivši sudac-istražitelj u postupku protiv sarajevskih atentatora i prema vlastitom viđenju nastojao je protumačiti sporne momente i ispraviti ili dopuniti proizvoljne tvrdnje. Imao je i osobnih razloga da objavi svoje poglede jer su ga neki „domaći ljudi“ ocrnjivali zbog odnosa prema optuženicima, a poslužio se i primjenom metode vremenskog odmaka, smatrajući da bi ranija objava teksta bacila sjenu na njegovu objektivnost jer je odman nakon okončanja rata bio umirovljen u 41. godini života pa bi se njegovo pisanje moglo smatrati kao ten-

⁴³ Dežmanov memorandum, fond M. Dežmana, Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU i Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Zagreb, 1989., str. 88-180.

⁴⁴ Južnoslovensko pitanje, HAZU, Rukopis, str. 12.

⁴⁵ Prema nekim prikazima knjige Ćurčin je u knjizi prvi pokazao da se na poznatoj fotografiji iz Sarajeva ne radi o snimku uhapšenja G. Principa, nego o odvođenju slučajnog svjedoka F. Bera.

⁴⁶ Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, fond Milana Ćurčina, R 7449/XII.

denciozna čin prigušivanja zlih glasova. Ćurčin je pak za pisca zabilježio da „namjerno nije htio objelodaniti podatke koje ima, a koje je sudio na temelju originalnih zapisnika i drugih dokumenata istrage, dok mu ne bude šezdeset godina, da bi što objektivnije mogao iznijeti cio tok istrage, uz svoje lične utiske i svoja neposredna opažanja.“⁴⁷ Iz dotadašnje uređivačke politike *Nova Evrope* bilo je jasno da je nova knjiga o Sarajevskom atentatu trebala biti važan doprinos bogatoj građi koja se bavila pitanjem krivnje za izbijanje Velikog rata, poznatog u svjetskoj publicistici i pod njemačkim nazivom Kriegsschuldfrage.

Međutim, Pfefferova knjiga nije naišla u Jugoslaviji na jednoglasno odobravanje i potaknula je višestranu reakciju. Pfeffer je tvrdio da su iznijete činjenice potvrdile da su prikupljeni dokazi u istrazi o atentatu bili zasnovani na potpunom priznanju optuženika koja su poslije rata dodatno potvrđena novim dokazima. Takve činjenice nisu prihvatili neki promatrači, a posebno su nezadovoljstvo izrazili neki od pripadnika mladobosanskog pokreta. Za njih, prije svega, Pfeffer unatoč iznošenju mnogih činjenica nije uspio skinuti sa sebe svoju odgovornost. Supruga Veljka Čubrilovića tvrdila je da je tijekom istrage bila „izložena gonjenjima“ i da je Pfeffer bio „najnesimpatičniji austrijski činovnik koji ju je arogantno ispitivao i derao se na nju.“⁴⁸ On je za nju bio „Švabo i zato nije mogao shvatiti ni ljude ni događaje pa mu knjiga ne doprinosi istini, nego je obilazi. Ni danas nije mogao shvatiti da je Veljko Čubrilović radio iz ljubavi za slobodu i da su bez ikakvih naređenja i obavještenja i prijetnji pomogli Principu i Grabežu da ruše omrznutu Austriju u osobi njenog predstavnika koji na prvi srpski radosni Vidovdan, dolazi u Bosnu da drži manevre.“ Prema Stevanu Žakuli, koji je neposredno prije izbijanja Prvog svjetskog rata bio direktor Trgovačke akademije i prvak srpskog sokolskog pokreta u Sarajevu, Pfeffer „nije iznio ništa nova“ i nije se zapravo mogao iskupiti u očima srpskih sokola jer im je sudio u veleizdajničkim procesima tijekom rata.⁴⁹ Zato je on za njega pripadao među ljude za koje bilježi: „Vreme ih je pregazilo jer nisu bili u stanju da predvide i predosete a najmanje da pretpostave promene.“ No, Žakula je otišao korak dalje i izjavio: „Revoltiraju ga naknadni članci u Novoj Evropi. Umjesto da se pokrio po glavi i saslušao mišljenja o svojoj knjizi od najpozvanijih, on je udario u nedolično i besprimerno drsko pisanje odgovora gotovo na svaku reč kritike. – Ćurčin nije s nama zajedno mučio iste muke.“

S druge strane, Ćurčin, kao i dio glavnih novina u Zagrebu, smatrao je da je Pfefferova knjiga ispunila svoju zadaću i nipošto nije služila razjedinja-

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ *Pregled*, broj za april-maj, Sarajevo, 1938., str. 235-239.

⁴⁹ „Istraga u Sarajevskom atentatu i sudija istražitelj g. Leo Pfefer“, *Sokolski glasnik*, 7. 4., br. 14 i 14. 4. 1939. br. 15.

vanju jugoslovenstva. U mnoštvu literature koja se bavila uzrocima i povodima za rat, često uz dnevopolitičke primjese, Pfeffer je bio važan izvor za pobijanje nastalih legendi, ali još više i za raširena gledišta u zemljama vezanima uz nekadašnje Centalne sile, prema kojima je atentat bio čin službenih krugova predratne Srbije. Budući da se rasprava o krivnji u većini slučajeva vezivala uz problem atentata i njegove pozadine, piscu je prema većini prikaza uspjelo argumentirati da su iza ubojstva austro-ugarskog prestolonasljednika bili isključivo pripadnici „bosanske nacionalističke omladine“. On je, piše jedan prikazivač: „rafiniranim istraživačkim metodama izvukao iskaze učesnika atentata. Oni te iskaze nisu povukli na suđenju/glavnoj raspravi i njemu je uspjelo dati uvjerljive psihološke portrete optuženika.“⁵⁰ Na dalje, neki su bili uvjereni da je Pfeffer uvjerljivo pobio aktualne hipoteze iz dijela njemačke literature o zavjereničkoj ulozi masona (hipoteze iz razdoblja Weimarske republike) i Židova (hipoteze iz razdoblja nakon dolaska nacional-socijalista na vlast) u atentatu.⁵¹ Njegova je analiza „objektivna jer nije imao simpatija za okrivljene, a opet je pohvalna za sudionike.“⁵²

Tumačenjem Sarajevskog atentata uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata zaokružen je Ćurčinov pristup južnoslavenskom pitanju. Na taj način ostao je dosljedan svojim gledištima iz razdoblja prije Prvoga svjetskog rata i ratnog boravka u Londonu, kada se otvoreno zalagao za stvaranje jugoslovenske države i smatrao da bi u tom procesu omladina morala imati ključno mjesto.

Stjepan MATKOVIĆ

MILAN ĆURČIN, THE SOUTHERN-SLAVIC QUESTION
IN THE FIRST WORLD WAR AND DISCUSSIONS ABOUT
THE SARAJEVO ASSASSINATION

Summary

The author deals with the biography of a well-known publicists Milan Ćurčin and his wide activities during the First World War, when he was in charge of or-

⁵⁰ „Knjiga o Sarajevskom atentatu“, *Jutarnji list*, Zagreb, 13. 1. 1938., str. 11.

⁵¹ Prema prikazu iz beogradskih *Vidika* (br. 1, 10. juni 1938., str. 2) Pfeffer je odbacio tvrdnje o masonskoj uroti jer je prigodom ispitivanja Ćabrinovića došlo do komičnih odgovora pa se o masoneriji više nije raspravljalo, a u vezi „jevrejstva“ Principa *Vidici* su sarkastično preporučili državnom institutu za proučavanje slobodnog zidarstva u Berlinu, koji je osnovao Friedrich Hassenbacher, da otiđe u Grahovo i uvjeri se u ispravnost svoje teze.

⁵² Bogoljub Bratić, „Istraga o sarajevskom atentatu“, *Savremenik*, br. 2, 1938., str. 188-189.

ganizing and spreading wartime propaganda through the Serbian legation in London. The article gives a survey of Ćurčin's continuity in representing specific ideology of Yugoslavism. Before the Great War young Ćurčin as a lecturer at the University of Belgrade started to edit magazines and gathered contributions of many prominent writers and artists in favour of promoting the Serbo-Croatian idea. After the Central Powers had occupied Serbia, he went to London. There he wrote in 1916 a memorandum under the title „South Slav question and Slav Slav policy in this War“ in which he advocated the realization of one variant of Yugoslav national integratism in accordance with pre-war aspirations of the Serbo-Croatian Youth groups and their tendencies in encouraging the break-up of the Austro-Hungarian Empire. In his memorandum he tried to coordinate activities of the Serbian government and the Yugoslav Committee in order to achieve some of their mutual goals. Moreover, he sought the new ways to improve working relationships between two adversaries of the Habsburg Monarchy in the context of international situation at that moment, proposing that the members of Committee had to be submitted to the government. Afterwards, author analysed the correspondence between Ćurčin and a few persons of high rank concerning the critical reviewing of his memorandum. Author also compared the views of Ćurčin and Milivoj Dežman, who was also distinguished publicist and writer of a study about the South Slav issue published in 1917 in Zagreb. Those cases confirm the Southern-Slavic question as the key problem of the organisation of Southeast Europe in the 20th century. During the interwar period both of them as the editors of eminent publications worked together in the politics showing general tendency toward liberalization and preservation of Yugoslav state framework in spite of its permanent internal crisis. In the end, author shows how Ćurčin as the editor of *New Europe* magazine took effective part in interpretations and fierce discussions about the Sarajevo assassination and real motives for the First world war's outbreak as well.